

१. १९९१ नंतरचे जग

इयत्ता अकरावीमध्ये आपण १९४५ ते १९९१ दरम्यानच्या आंतरराष्ट्रीय घडामोडींचा अभ्यास केला. या प्रकरणात आपण १९९१ नंतरच्या कालखंडाचा अभ्यास करणार आहोत.

नोव्हेंबर १९८९ मध्ये बर्लिनची भिंत पडली आणि त्यानंतर सोव्हिएट रशियाच्या विघटनाच्या प्रक्रियेला सुरुवात झाली. अखेरीस १९९१ मध्ये सोव्हिएट रशियाचे विघटन होऊन शीतयुद्धाचा काळ समाप्त झाला. अशा प्रकारे अमेरिका आणि सोव्हिएट रशिया यांच्यामधील वर्चस्वाच्या लढाईवर आधारित पूर्व-पश्चिम वादही यामुळे संपुष्टात आले.

शीतयुद्धोत्तर काळातील घटना व घडामोडींचा आढावा पुढील पाच मुख्य परिमाणांद्वारे घेता येईल.

(i) शीतयुद्धाचा शेवट आणि नव्या राष्ट्रांचा उदय : शीतयुद्धाच्या शेवटासोबत अमेरिका आणि सोव्हिएट रशिया या दोन महासत्तांनी व्यापलेली आंतरराष्ट्रीय व्यवस्था संपुष्टात आली. याच काळात सोव्हिएट रशियाचे विघटन होऊन नवीन राष्ट्रे उदयास आली.

(ii) एकध्रुवीयतेचा उदय : अमेरिका आणि सोव्हिएट रशिया यांच्यामधील शीतयुद्ध संपल्याने द्विध्रुवीयता संपुष्टात आली. पुढे अमेरिकेचे वर्चस्व असलेली एकध्रुवीय आंतरराष्ट्रीय व्यवस्था उदयास आली.

(iii) मानवी हक्क आणि मानवतावादी हस्तक्षेप : मानवी हक्कांबाबतच्या जागरूकतेत वृद्धी झाली आणि मानवतावादी दृष्टिकोनातून झालेल्या हस्तक्षेपांमध्ये वाढ झाली.

(iv) दहशतवाद : ११ सप्टेंबर २००१ रोजी अमेरिकेविरुद्ध झालेल्या हल्ल्यानंतर (ज्याला ९/११ हल्ला म्हणून ओळखले जाते) दहशतवादाचे स्वरूप बदलत गेले.

(v) बहुध्रुवीयता आणि प्रादेशिकतावाद : या काळात मुख्यतः चीन आणि भारत या राष्ट्रांचा प्रभाव

वाढला, इंडो-पॅसिफिक प्रदेशाचे प्रस्थ वाढले आणि व्लादिमीर पुतीन यांच्या अध्यक्षतेखाली रशियाचाही उदय झाला. या घडामोडींबरोबरच प्रादेशिकतावादाचा विकास झाला ज्यामुळे बहुध्रुवीय जागतिक व्यवस्था अस्तित्वात आली. प्रदेश आणि प्रादेशिक संस्थांचे महत्त्व वाढत गेले.

माहीत आहे का तुम्हांला ?

महासत्तेला आंतरराष्ट्रीय राजकारणामध्ये अग्रगण्य स्थान असते. महासत्तांकडे जागतिक घडामोडींवर प्रभाव टाकून आपले हित साधण्याची क्षमता असते. दुसऱ्या महायुद्धानंतर शीतयुद्धाच्या काळात अमेरिका आणि सोव्हिएट रशिया या दोन महासत्ता एकमेकांसमोर उभ्या ठाकल्या होत्या.

शीतयुद्धाचा शेवट आणि नव्या राष्ट्रांचा उदय

१९८९ मधील पूर्व युरोपातील क्रांतीनंतर आंतरराष्ट्रीय संबंधांमध्ये दोन महत्त्वाचे प्रवाह आढळतात. पहिला म्हणजे स्वयंनिर्णयांच्या हक्कांवर आधारित वांशिक राष्ट्रवादाच्या संकल्पनेचा आग्रह आणि दुसरा म्हणजे द्विध्रुवीयतेचा अस्त. अमेरिका आणि सोव्हिएट रशिया या दोन महासत्ता अस्तित्वात असल्यामुळे द्विध्रुवीयता अबाधित होती. सत्तेच्या या दोन केंद्रांमध्ये जग विभाजित झाले होते. सोव्हिएट रशियाच्या विघटनामुळे एक महासत्ता लोप पावली आणि जगात द्विध्रुवीयता नष्ट झाली.

पूर्व युरोपीय राज्यांमधील क्रांती ही तेथील मध्यमवर्गाच्या वाढत्या अपेक्षांमधून निर्माण झाली होती. अधिक स्वातंत्र्य आणि आर्थिक स्थैर्य मिळावे अशी त्यांची इच्छा होती म्हणूनच सोव्हिएटप्रणित साम्यवादी शासनाविरुद्ध त्यांनी उठाव केला. तेथे स्वतंत्र लोकशाही राज्ये उदयास आली. सोव्हिएट रशियाच्या अंतर्गत राजकीय आणि आर्थिक स्वातंत्र्य मिळवण्यासाठीदेखील

चळवळी उदयास आल्या. त्यामुळे वेगवेगळ्या राज्यांनी अधिक स्वायत्ततेसाठी आग्रह धरून कालांतराने स्वातंत्र्याची मागणी केली. यादरम्यान विविध प्रदेशांतील लोकसमूहांच्या वांशिक अस्मिता प्रबळ होऊ लागल्या होत्या. यामुळे वांशिक अस्मितेवर आधारित स्वतंत्र राष्ट्र निर्मितीच्या मागण्या होऊ लागल्या.

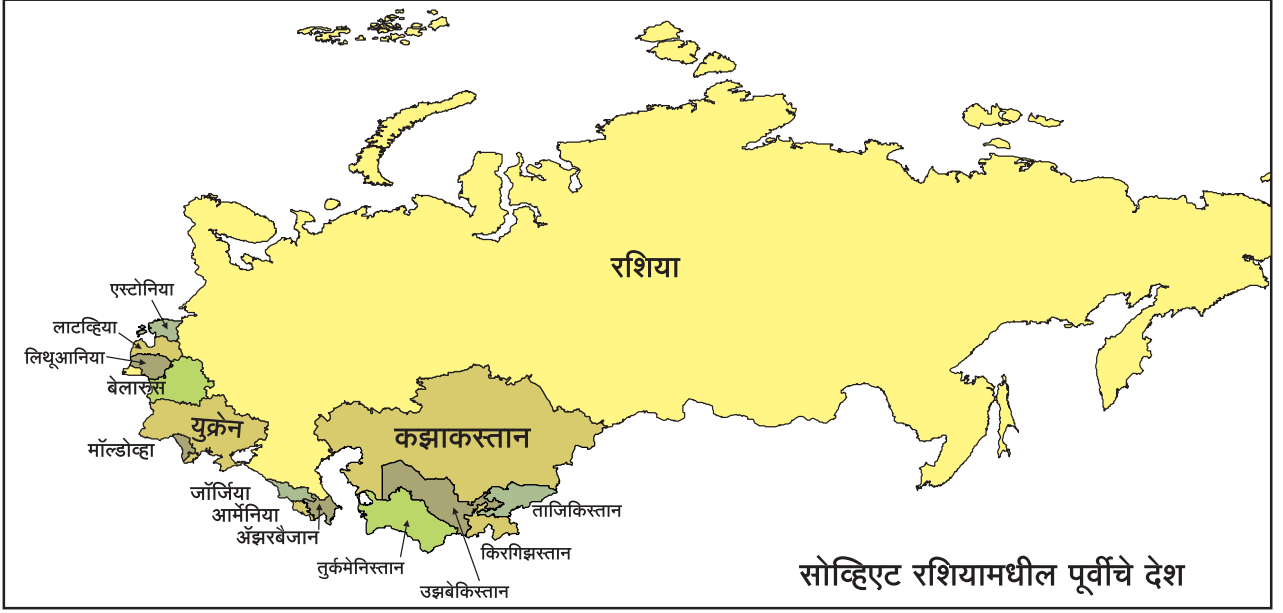
याची काही उदाहरणे पुढीलप्रमाणे -

- युरोपमध्ये नवीन राष्ट्रे खालीलप्रमाणे निर्माण झाली.
  - चेकोस्लोव्हाकियाचे 'चेक गणराज्य' आणि 'स्लाव गणराज्य' या दोन राष्ट्रांमध्ये विभाजन झाले.
  - युगोस्लाव्हियाचे विघटन होऊन क्रोएशिया, स्लोवेनिया, सर्बिया, बोस्निया आणि हर्झेगोविना, उत्तर मेसिडोनिया, मॉन्टेनिग्रो ही राष्ट्रे उदयास आली.

- सोव्हिएट रशियाच्या विघटनातून काही नवी राष्ट्रे अस्तित्वात आली ती पुढीलप्रमाणे : आर्मेनिया, मॉल्डोव्हा, एस्टोनिया, लाटव्हिया, लिथुआनिया, जॉर्जिया, अँझरबैजान, ताजिकिस्तान, किरगिझस्तान, बेलारुस, उझबेकिस्तान, तुर्कमेनिस्तान, युक्रेन, कझाकस्तान आणि रशिया.
- स्वयंनिर्णयाच्या हक्कावर आधारलेल्या वांशिक राष्ट्रवादाला अनुसरून नव्या राज्यांच्या निर्मितीचा प्रवाह जगाच्या इतर भागांमध्येही दिसून आला. काही नवे देश जे स्वतंत्र राज्य म्हणून उदयास आले ते होते-
  - पूर्व तिमोर (इंडोनेशियापासून स्वातंत्र्य)
  - एरिट्रिया (इथियोपियापासून स्वातंत्र्य)
  - दक्षिण सुदान (सुदानपासून स्वातंत्र्य)
- आजही वांशिक राष्ट्रवादावर आधारित स्वातंत्र्याच्या मागण्या होत आहेत :

युरोप

- कॅटलोनिया (स्पेनपासून स्वातंत्र्य हवे आहे.)
- कोसोवो (सर्बियापासून स्वातंत्र्य हवे आहे. युरोपातील काही देशांनी कोसोवोचा स्वतंत्र देशाचा दर्जा मान्य केला आहे.)
- चेचन्या (रशियापासून स्वातंत्र्य हवे आहे.)

एकध्रुवीय जागतिक व्यवस्थेचा उदय

१९९० मध्ये इराकने कुवेतवर आक्रमण करून

कुवेतच्या भूप्रदेशावर ताबा मिळवला. याचे पडसाद जागतिक स्तरावर उमटले. संयुक्त राष्ट्रांने या प्रकरणाची दखल घेत यावर चर्चा केली. इराक विरुद्धच्या कारवाईत पुढाकार घेत अमेरिकेने एका बहुराष्ट्रीय सैन्याचे नेतृत्व केले. या युद्धात कुवेतची इराकच्या ताब्यातून सुटका केली. अमेरिकेचे तत्कालीन राष्ट्राध्यक्ष जॉर्ज एच. बुश (सिनियर) यांच्या मते हा एक नैतिक विजय होता. या नव्या जागतिक परिस्थितीचे वर्णन करण्यासाठी 'New World Order' अशी संज्ञा वापरली गेली. अमेरिकेच्या या कृतीला जागतिक पातळीवर पाठिंबा मिळाला. यात सोव्हिएट रशिया, चीन, नाटो मधील सहभागी देश, इस्राएल आणि

अरब देशांमध्ये सौदी अरेबियाचादेखील समावेश होता. अंतर्गत समस्यांनी ग्रासलेल्या सोव्हिएट रशियाचे १९९१ मध्ये विघटन झाले. अमेरिकेसमोर फारसे वैचारिक आव्हान उरले नव्हते. कालांतराने 'नवीन जागतिक व्यवस्था' या संज्ञेचा अर्थ राष्ट्रीय सुरक्षेशी जोडून जागतिक पातळीवर अमेरिकन वर्चस्वाला आणि नेतृत्वाला सर्वमान्यता आहे असा घेण्यात आला. एकध्रुवीय जागतिक व्यवस्थेची ही पहिलीच अभिव्यक्ती होती.

कुवेत आणि इराक

माहीत आहे का तुम्हांला ?

अमेरिकन राजकीय भाष्यकार फ्रान्सिस फुकुयामा यांनी 'इतिहासाचा अंत' हा सिद्धांत मांडला. त्यांच्या मते सोव्हिएट रशियामध्ये साम्यवादाचा पाडाव झाल्यानंतर समाजवादी राजकीय, आर्थिक आणि सामाजिक व्यवस्थांचा अंत होऊन आता जगभरात उदारमतवादी लोकशाही व्यवस्था निर्माण होतील.

फ्रान्सिस फुकुयामा

अमेरिका आता जगात एक प्रबळ राष्ट्र म्हणून प्रस्थापित झाले होते. अमेरिकेच्या या वर्चस्वाला राजकीय आणि आर्थिक आयाम होते. राजकीयदृष्ट्या, पूर्व युरोपातील व उर्वरित जगातील अनेक पूर्वाश्रमीच्या साम्यवादी राजवटींनी अमेरिकी उदारमतवादी-लोकशाही तत्वांवर आधारलेली शासनप्रणाली स्वीकारली. सुशासनाची संकल्पनासुद्धा लोकशाहीशी जोडली गेली. आर्थिक क्षेत्रात देखील बऱ्याच देशांनी समाजवादी अर्थव्यवस्थेचा त्याग केला.

अमेरिकन वर्चस्वाचा आणखी एक महत्त्वाचा पैलू म्हणजे तिचे सॉफ्ट पॉवर. सैनिकी बळाचा वापर न करता दुसऱ्या देशांवर प्रभाव टाकणे म्हणजे सॉफ्ट पॉवर. हा प्रभाव पाडण्यासाठी आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि इतर साधनांचा वापर केला जातो.

उदारमतवादी लोकशाही म्हणजे काय?

उदारमतवादी लोकशाही हा प्रातिनिधिक लोकशाहीचाच एक प्रकार आहे. जागतिक स्तरावर आज उदारमतवादी लोकशाही व्यवस्था ही एक प्रबळ राजकीय विचारधारा आहे. यात वैयक्तिक स्वातंत्र्याला महत्त्वाचे स्थान आहे. उदारमतवादी लोकशाहीची काही ठळक वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे :

- सार्वत्रिक मताधिकार
- स्वतंत्र आणि न्याय्य निवडणुका
- स्पर्धात्मक पक्षीय राजकारण
- कायद्याचे राज्य

माहीत आहे का तुम्हांला ?

जोसेफ नाय

अमेरिकन समाजशास्त्रज्ञ जोसेफ नाय यांनी सत्तेचे विभाजन दोन प्रकारांत केले आहे- हार्ड पॉवर आणि सॉफ्ट पॉवर. हार्ड पॉवर म्हणजे "अशी क्षमता जी दुसऱ्यांना त्यांच्या प्राधान्यक्रमाच्या आणि इच्छेच्या विरुद्ध वागण्यास भाग पाडते". यात धमकी आणि प्रलोभने दाखवून दुसऱ्यांवर सक्ती करणे याचा समावेश होतो. याविरुद्ध सॉफ्ट पॉवर म्हणजे "अशी क्षमता ज्यामुळे तुम्हांला हवे तेच दुसऱ्यांना हवेसे वाटेल." अधिक स्पष्ट करायचे असल्यास, 'सक्तीपेक्षा आकर्षण निर्माण करून स्वतःची ध्येये साध्य करण्याची क्षमता' म्हणजे सॉफ्ट पॉवर होय.

अमेरिकन सॉफ्ट पॉवरची काही उदाहरणे

- शैक्षणिक देवाणघेवाण कार्यक्रम - अमेरिका हा देश विद्यार्थ्यांसाठी अतिशय अनुकूल आहे. गेल्या काही वर्षांमध्ये अमेरिकेत शिकणाऱ्या आंतरराष्ट्रीय विद्यार्थ्यांचा आकडा भरपूर प्रमाणात वाढला आहे.
- आंतरजाल - आंतरजालाद्वारे लोकशाही व अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचा प्रसार ही सुद्धा अमेरिकेच्या सॉफ्ट पॉवरचा भाग आहे.
- फूड चेन्स - अमेरिकन फूड चेन्सला जागतिक ओळख लाभलेली आहे. मॅकडोनाल्ड, सबवे, पिझ्झा हट, बर्गर किंग इत्यादीही याची काही उदाहरणे आहेत.

मानवी हक्क आणि मानवतावादी हस्तक्षेप

राष्ट्रांचे विघटन आणि नव्या राष्ट्रांचा उदय या प्रक्रिया नेहमीच शांततामय असतीलच असे नाही. उदा., युगोस्लाव्हियाच्या बोस्निया आणि हर्झेगोविना प्रांतांमध्ये प्रचंड प्रमाणात वांशिक हिंसाचार झाला. चेचन्या, पूर्व तिमोर आणि एरिट्रीया या प्रदेशांमध्ये देखील संघर्ष सुरू होता. हिंसेच्या या प्रसंगांमध्ये मानवी हक्कांच्या होत

United Nations Peacekeeping

शांतिसेना

संयुक्त राष्ट्रांचे स्वतःचे असे सैन्य नसते, परंतु आंतरराष्ट्रीय शांतता व सुरक्षितता प्रस्थापित करण्यासाठी संयुक्त राष्ट्रांच्या सदस्य देशांच्या स्वतःच्या सैन्यातून एका शांतिसेनेची स्थापना केली आहे. या सेनेला 'संयुक्त राष्ट्र शांतता रक्षक दल' असे म्हणतात. बऱ्याचदा शस्त्रसंधी लागू असताना संयुक्त राष्ट्र सुरक्षा परिषदेच्या शिफारसीनुसार संघर्षप्रवण किंवा युद्धक्षेत्रांमध्ये शांतता रक्षक दलाला पाचारण केले जाते.

असलेल्या पायमल्लीमुळे लोकांमध्ये चिंतेचे वातावरण होते. एक महत्त्वाची जागतिक संघटना म्हणून संयुक्त राष्ट्रे या देशांमध्ये हस्तक्षेप करून संघर्षाची परिस्थिती नियंत्रणात ठेवण्याचे प्रयत्न करते. शांतता रक्षण हे संयुक्त राष्ट्रांच्या प्रमुख कार्यांमधील एक कार्य आहे.

शीतयुद्धोत्तर काळात संयुक्त राष्ट्रे युद्धजन्य परिस्थिती असणाऱ्या प्रदेशांत शांतता प्रस्थापित करण्याच्या दृष्टीने हस्तक्षेप सुरू ठेवतात, परंतु येथे या हस्तक्षेपाचे उद्दिष्ट केवळ चालू असणारे युद्ध थांबवणे हे नसून भविष्यात अशाप्रकारच्या संभाव्य युद्धांना

आळा घालणे, शांतता प्रस्थापित करणे आणि पीडितांच्या मानवी हक्कांचे संरक्षण करणे हे आहे. याच कारणांसाठी संयुक्त राष्ट्राने कंबोडिया, सोमालिया आणि युगोस्लाव्हिया या देशांमध्ये हस्तक्षेप केला.

मानवी हक्कांबद्दलची वाढती जागरूकता आणि आंतरराष्ट्रीय कायद्यामध्ये त्यांना मिळालेल्या पाठबळामुळे 'मानवतावादी हस्तक्षेप' या हक्क संरक्षणाच्या नवीन संकल्पनेचा उदय झाला. १९९० चे दशक हे मानवतावादी हस्तक्षेपाचा सुवर्णकाळ म्हणावा लागेल.

UNITED NATIONS HUMAN RIGHTS OFFICE OF THE HIGH COMMISSIONER

शीतयुद्धोत्तर काळातील मानवी हक्क :

१९९० पासून अनेक देशांनी मानवी हक्कांसंदर्भातील सहा मुख्य conventions आणि करारांना मंजुरी दिली. १७० हून अधिक देशांनी व्हिएन्ना येथे पार पडलेल्या १९९३ च्या जागतिक मानवी हक्क परिषदेत सहभाग नोंदवला. या परिषदेत त्यांनी मानवी हक्क संरक्षणाबाबत आपल्या जबाबदारीची पुन्हा एकदा पुष्टी केली.

यानंतर संयुक्त राष्ट्रांचे मानवाधिकार उच्चायुक्तांचे कार्यालय अस्तित्वात आले. त्यांचे मुख्य कार्य संयुक्त राष्ट्रांच्या मानवी हक्कांशी निगडित कार्यक्रमांमध्ये समन्वय साधणे व मानवी हक्कांप्रती सार्वत्रिक आदर प्रस्थापित करणे होय.

नव्वदीच्या दशकात मानवी हक्कांसंबंधीचे विचार प्रसारित करण्यात बिगर-सरकारी संस्थांनी महत्त्वाची भूमिका बजावली. इंटरनॅशनल कमिटी ऑफ द रेड क्रॉस, मेडिसीन्स सान्स फ्रंटियर आणि ऑक्सफॅम या संस्था थेट संघर्षप्रवण क्षेत्रांमध्ये कार्यरत आहेत. या संस्था मानवी हक्कांबाबत मोहीम राबवून मानवी हक्क करार, मानवतावादी कायद्याचे पालन यांचा प्रसार करतात.

माहीत आहे का तुम्हांला ?

भारताचे मानवतावादी कार्य

संयुक्त राष्ट्रांचे कंबोडियातील संक्रमण प्राधिकरण UNTAC फेब्रुवारी १९९२ ते सप्टेंबर १९९३: कंबोडियात शांतता राखण्यासाठी व मानवी हक्कांप्रती आदर निर्माण करण्यासाठी भारतातर्फे सैन्य आणि पोलीस दल पाठवण्यात आले. याचबरोबर कायदा व सुव्यवस्था राखणे, मुक्त आणि न्याय्य निवडणुकांचे आयोजन, नागरी प्रशासन ही कार्ये हाती घेतली. संक्रमण काळात कंबोडियन निर्वासितांचे प्रत्यवर्तन व पुनर्वसन करण्यात देखील भारताने महत्त्वाची भूमिका बजावली.

कंबोडिया येथे भारतीय पोलीस अधिकारी

संयुक्त राष्ट्रांची सोमालियातील मोहीम (UNOSOM-II) मार्च १९९३ ते डिसेंबर १९९४ : सोमालियातील संयुक्त राष्ट्रांच्या अभियानात भारताने सक्रिय सहभाग नोंदवला होता. संयुक्त राष्ट्रांच्या शांतिसेनेतील भारतीय तुकडीने यशस्वीरीत्या मानवतावादी मदत पुरवण्याचे काम केले. त्यांनी मोठ्या प्रमाणात विहीरी खोदल्या, शाळा आणि मशिदी बांधल्या, फिरते दवाखाने व मदत शिबिरांद्वारे वैद्यकीय व पशुवैद्यकीय सुविधा पुरविण्यात आल्या. याचबरोबर हजारो निर्वासितांचे पुनर्वसन करून त्यांच्या प्रत्यवर्तनास साहाय्य केले.

सोमालिया येथे भारतीय लष्करी डॉक्टर

दहशतवाद

११ सप्टेंबर २००१ रोजी झालेल्या न्यूयॉर्क ट्रेड सेंटर आणि वॉशिंग्टन डी. सी. मधील पेंटागनवरील हल्ल्याने (जो ९/११ चा हल्ला म्हणून ओळखला जातो) दहशतवादाचे एक नवे रूप जगासमोर आले. दहशतवादाची संकल्पना तशी जुनी आहे. समाजात भीती निर्माण करून राजकीय, धार्मिक आणि वैचारिक उद्दिष्टे पूर्ण करण्याच्या हेतूने चालविलेला हिंसाचार किंवा निर्माण केलेला धाक म्हणजे दहशतवाद होय. साधारणपणे सरकारी संस्था आणि अधिकारी यांना प्रामुख्याने लक्ष्य केले जाते.

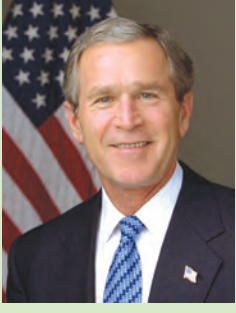

११ सप्टेंबर २००१ चा दहशतवादी हल्ला

१९७२ मध्ये म्युनिक येथे इस्राएलच्या ऑलम्पिक संघावर पॅलेस्टिनी दहशतवाद्यांनी केलेला हल्ला आधुनिक दहशतवादाचे पहिले उदाहरण म्हणता येईल.

माहित आहे का तुम्हांला ?

जॉर्ज डब्ल्यू बुश

अल-कायदा या संघटनेने घडवून आणलेल्या ९/११ च्या दहशतवादी हल्ल्याचे प्रत्युत्तर म्हणून अमेरिकेचे राष्ट्राध्यक्ष जॉर्ज डब्ल्यू बुश यांनी 'दहशतवादविरोधी लढाई' ही लष्करी मोहीम आखली.

अफगाणिस्तान युद्ध (२००१)

आणि इराक युद्ध (२००३) हे याच लढाईचा भाग होते. अमेरिका पुरस्कृत या सैनिकी आक्रमणाला ब्रिटन, तुर्कस्थान, जर्मनी, इटली, नेदरलँड, फ्रांस आणि पोलंड या देशांनी पाठिंबा दिला होता.

त्यानंतर दहशतवादी संघटना विमान अपहरणे, बॉम्बस्फोट आणि राजकीय नेत्यांची हत्या अशा मार्गांचा वापर करू लागले. पारंपरिक दहशतवाद हा मुख्यतः सरकारी संस्थांना लक्ष्य करत असे. दहशतवादी सहसा काही विशिष्ट लोकसमूहांच्या हक्कांसाठी लढत असत. दहशतवादी कारवायांचा अनेकदा अलगतवादी (फुटीरतावादी) चळवळींशी संबंध येतो.

आधुनिक दहशतवाद अनेक पातळ्यांवर वेगळा ठरतो. आज दहशतवादी विशिष्ट भौगोलिक क्षेत्रातील विशिष्ट लोकसमूहांसाठी लढत नाहीत. दहशतवादी संघटना अमूर्त स्वरूपाच्या धार्मिक विचारसरणीने प्रेरित झालेल्या असतात, त्यांचा लढा अमूर्त स्वरूपाची धार्मिक ध्येये साध्य करण्यासाठी असतो. त्यासाठी वैश्विक पातळीवर योजना राबवल्या जातात. ९/११ च्या हल्ल्यांनंतर त्यांच्याशी साधर्म्य असलेले हल्ले बाली (२००२), माद्रिद (२००४), लंडन (२००५) आणि मुंबई (२००८) मध्ये घडवून आणले गेले.

बहुध्रुवीयता आणि प्रादेशिकतावाद

शीतयुद्धोत्तर काळात अमेरिकेने जागतिक व्यवस्थेवर आधिपत्य गाजवण्यास सुरुवात केली. या काळात अमेरिकेच्या लष्करी आणि आर्थिक ताकदीला कोणीही आव्हान देऊ शकत नव्हते. त्यामुळे ती एकमेव

महासत्ता म्हणून उदयास आली, परंतु महासत्ता होण्यासाठी आणि ते स्थान टिकवण्यासाठी आर्थिक संपन्नता आणि लष्करी बळ हे दोनच निकष नाहीत. जागतिक पातळीवर देशाचा महासत्ता म्हणून उदय हार्ड पॉवर आणि सॉफ्ट पॉवर यांच्या एकत्रीकरणामुळे होतो. हार्ड पॉवरमध्ये आर्थिक निर्बंध आणि लष्करी बळ अशा गोष्टी येतात तर सॉफ्ट पॉवरमध्ये सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक प्रभाव आणि मूल्ये व परंपरा हे घटक येतात. अलीकडच्या काळात अमेरिकेच्या प्रबळ स्थानास प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे आव्हान दिले गेले आहे. उदा., युरोपियन युनियन (EU) मार्फत युरोपात आर्थिक आणि प्रादेशिक एकीकरण झालेले दिसते; चीन आणि जपान व त्यापाठोपाठ भारतामुळे जागतिक व्यवस्थेत आशियाचा प्रभाव वाढलेला दिसतो; रशियाचे लष्करी शक्ती म्हणून झालेले पुनरुत्थान आणि नव्या प्रादेशिक संघटनांचे वाढते महत्त्व यांमुळे एकध्रुवीय जागतिक व्यवस्थेचे बहुध्रुवीय व्यवस्थेत रूपांतर झाले.

अमेरिकाप्रणित एकध्रुवीय जगास चीनने शक्तिशाली आव्हान दिलेले आहे. १९७० च्या मध्यात डॅंग शाओपिंग यांच्या नेतृत्वाखाली चीनने आर्थिक सुधारणा करून प्रगती साध्य केली आणि चीनने जगात प्रबळ स्थान प्राप्त केले. १९९० मध्ये आणखी नाट्यमय घटना घडल्या.

चीनने One Belt One Road आणि चीन-पाकिस्तान आर्थिक कॉरिडोर यांसारखे महत्त्वाकांक्षी प्रकल्प राबवण्यास सुरुवात करून आपले प्रभावक्षेत्र निर्माण केले. मध्य आशिया आणि पूर्व आशिया या प्रदेशांवर वर्चस्व गाजवण्यास सुरुवात केली. आफ्रिकेत देखील प्रवेश करून शेजारी देशांपलीकडे प्रभाव पडण्याची आकांक्षा दाखवली. दक्षिण चिनी सागरावर आपला हक्क सांगण्याकरिता चीन आपले नौदल व वायुसेना भक्कमपणे उभारत आहे.

तुम्ही शोधू शकता का ?

चीनच्या वन बेल्ट वन रोड आणि चीन-पाकिस्तान आर्थिक कॉरिडोर या योजना नक्की काय आहेत हे शोधा.

रशियाने तेल आणि वायुनिर्मितीच्या क्षेत्रात मोठी प्रगती केलेली आहे. रशिया उर्जास्रोतांची महासत्ता म्हणून उदयास आली आहे. हल्लीच्या काळात तेथे आर्थिक स्थैर्यामुळे राष्ट्रनिष्ठा जागृत होऊन लष्कराचा प्रभाव वाढलेला दिसतो. रशिया हा शांघाय को-ऑपरेशन ऑर्गनायझेशन (SCO) चा संस्थापक सदस्य आहे. तसेच मध्य आणि पूर्व युरोपात रशियाचा बऱ्यापैकी प्रभाव कायम आहे असे दिसते.

आजघडीला इंडो पॅसिफिक प्रदेशाचे महत्त्व वाढीस लागले आहे. चीन तसेच भारत व जपानसारख्या इतर देशांमुळे झालेली आर्थिक वृद्धी, दक्षिण चीन महासागरातील संघर्ष, ASEAN चे वाढलेले महत्त्व आणि पॅसिफिक प्रदेशात अमेरिकेला असणारा रस यांमुळे या प्रदेशाचे महत्त्व आणखी वाढीस लागले आहे. भविष्यात भारताची या प्रदेशामध्ये महत्त्वाची भूमिका असेल.

शीतयुद्धोत्तर काळातील प्रादेशिकवाद

प्रादेशिकवाद हा आंतरराष्ट्रीय संबंधांच्या अभ्यासातील महत्त्वाचा विषय आहे. एखादी प्रादेशिक संघटना निर्माण करण्यासाठी अथवा त्याचा भाग होण्यासाठी अनेक देश एकत्र येताना दिसतात. या संघटना भौगोलिक तत्वांवर किंवा समान राजकीय, वैचारिक, आर्थिक इत्यादी घटकांवर आधारलेल्या असू शकतात. प्रादेशिक संघटना बांधताना देशांनी भौगोलिकरीत्या जोडलेले असणे महत्त्वाचे असतेच त्याशिवाय काही व्यावहारिक आणि संसाधनांसंदर्भातले मुद्देही महत्त्वाचे ठरतात. यामध्ये दळणवळण आणि संपर्कव्यवस्था, उर्जास्रोत, आरोग्यव्यवस्था इत्यादींचा समावेश होतो. प्रादेशिकवादाचा प्रवास साधारणतः त्यातील सदस्यांमध्ये घडणाऱ्या राजकीय संवादाने सुरु होतो. ही चर्चा पुढे नेण्यासाठी समान विचारसरणी किंवा आर्थिक हितसंबंध उपयोगास येऊ शकतात. या चर्चेचा परिपाक म्हणजे एखाद्या प्रादेशिक संघटनेची निर्मिती होणे होय.

१९४० आणि १९५० च्या दरम्यान आशिया आणि आफ्रिकेतील प्रादेशिकवादाने येथील देशांमधल्या राजकीय चर्चांवर लक्ष केंद्रित केले होते. युरोपचे लक्ष मात्र आर्थिक समन्वयाकडे होते. उदा., युरोपमध्ये युरोपीय

कोळसा आणि पोलाद समुदाय (ECSC, १९५१), युरोपीय आर्थिक समुदाय (EEC, १९५७) आणि युरोपीय अणुउर्जा समुदाय (Euratom, १९५८) या संघटना स्थापन झाल्या.

१९६० च्या सुमारास प्रादेशिक सहकार्याच्या संकल्पनेचा आशियामध्ये प्रसार झाला. १९६७ मध्ये ASEAN ची स्थापना झाली. १९६० मध्ये आर्थिक निकषांवर आधारलेल्या प्रादेशिक संघटना उदयास आल्या. NATO सारख्या काही संघटनांनी संरक्षणाच्या बाबींवर लक्ष केंद्रित केले. शीतयुद्धोत्तर काळात प्रादेशिक संघटनांनी व्यापारावरही लक्ष देण्यास सुरुवात केली. त्यामुळे या काळात अनेक व्यापारी गट निर्माण झालेले दिसून येतात.

व्यापारी गट म्हणजे काय?

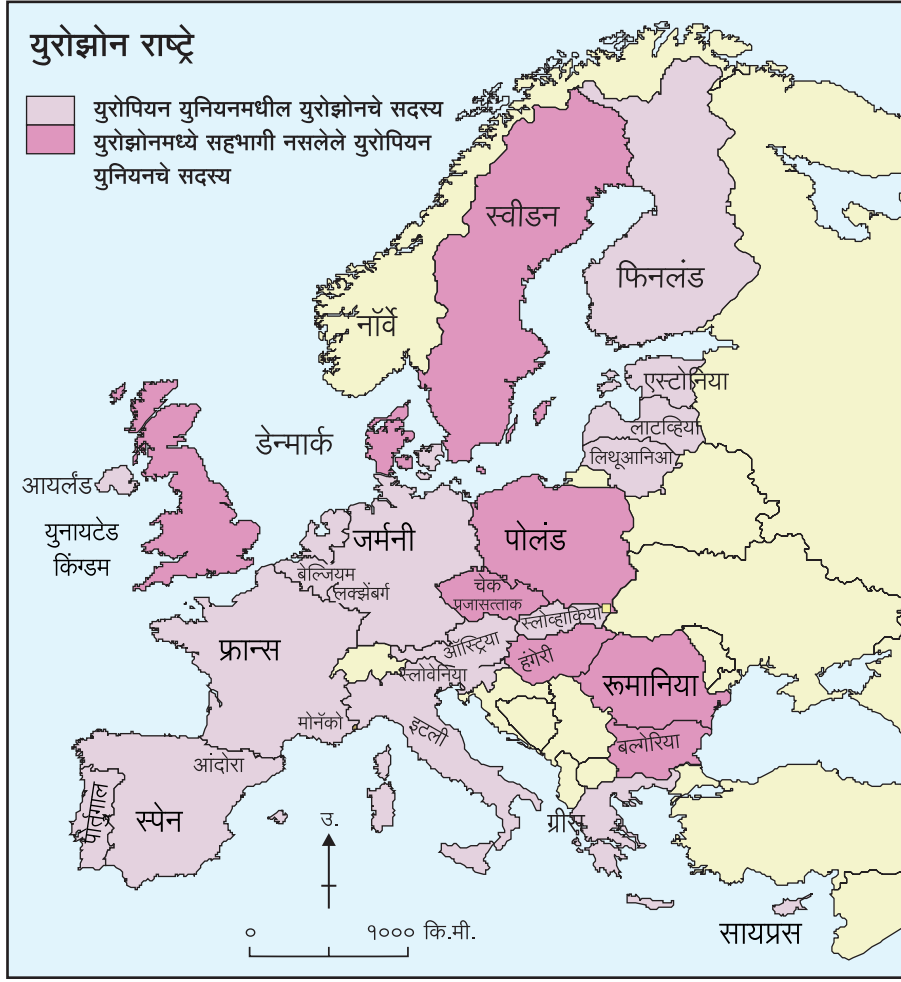
अनेक देश मिळून आपले आर्थिक हितसंबंध दृढ करण्याकरिता काही विशेष करार करण्यासाठी व्यापारी गट स्थापन करतात. सामान्यतः हे करार व्यापारातील अडथळांना कमी अथवा दूर करण्यासाठी केले जातात. जकात (आयातीवरील कर) आणि कोटा (आयातीच्या प्रमाणावर घातलेल्या मर्यादा) हे व्यापारातील अडथळांचे प्रमुख प्रकार आहेत.

आता आपण शीतयुद्धोत्तर काळातील काही महत्त्वाच्या प्रादेशिक संघटनांचा आढावा घेऊ.

(i) युरोपीय संघ

दुसरे महायुद्ध व त्यानंतर शीतयुद्ध यांमुळे आलेल्या सततच्या अस्थिरतेमुळे युरोपमधील देशांना कायमच एकत्र येण्याची प्रेरणा मिळाली आहे. याच धर्तीवर युरोपीय संघाची स्थापना झाली. युरोपीय संघाची सुरुवात आर्थिक सहकार्य दृढ करणारी संस्था म्हणून झाली. त्यामागची कल्पना अशी होती, की जेव्हा देश एकमेकांशी व्यापार करतील तेव्हा ते आर्थिकरीत्या परस्परांवर अवलंबून असतील त्यामुळे त्यांच्यामधील संघर्ष टळू शकेल. यासाठीच युरोपिय कोळसा व पोलाद समुदाय आणि युरोपीय आर्थिक समुदाय या दोन संस्थांची अनुक्रमे १९५१ आणि १९५७ साली स्थापना झाली.

युरोज़ोन राष्ट्र (Source : <https://europa.eu/european-union/about-eu/euro/which-countries-use-euro-en>)

(Date : 5 Nov. 2020)

पुढे या सर्व संघटना एकमेकांत विलीन होऊन युरोपीय समुदाय (EC) म्हणून ओळखले गेले. १९७३ मध्ये एका करारांतर्गत युरोपीय संसद निर्माण केली गेली. १९८०च्या दशकात युरोपीय संघाची एक बाजारपेठ तयार करण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न सुरू होऊन १९९३ मध्ये ती प्रक्रिया पूर्ण झाली. ७ फेब्रुवारी १९९२ रोजी 'मास्त्रीक्त' करार अंमलात येऊन युरोपीय संघाची स्थापना झाली. या करारामुळे सहकार्याचा परीघ वाढला आणि त्यात अंतर्गत व्यवहार, न्यायालयीन बाबी, परराष्ट्र आणि संरक्षण धोरणांचा समावेश झाला. या करारातून आर्थिक पातळीवर एकीकरण होऊन 'युरो' या समान चलनाचा उदय झाला. युरो (€) हे युरोपीय संघामधील २८ पैकी १९ देशांचे अधिकृत चलन आहे. या देशांना एकत्रितपणे 'युरोज़ोन' म्हणून ओळखले जाते.

निव्वळ आर्थिक संघटनाच्या दृष्टीने सुरू झालेली युरोपीय सहकार्याची प्रक्रिया विकसित होऊन आता हे

माहीत आहे का तुम्हांला ?

१ जानेवारी १९९९ साली जगातील चलनांच्या बाजारात युरोचा प्रवेश झाला; ब्रिटन, स्वीडन आणि डेन्मार्क यांचा अपवाद वगळता युरोपीय संघाच्या सगळ्या देशांमध्ये युरोचा वापर सुरू झाला. युरोपीय संघातील युरो हे राष्ट्रीय चलन म्हणून स्वीकारलेल्या देशांच्या भौगोलिक आणि आर्थिक प्रदेशास युरोज़ोन म्हणून संबोधतात.

संघटन हवामान बदल, पर्यावरण, आरोग्य, परराष्ट्र संबंध, सुरक्षा व स्थलांतर अशा विविध धोरण क्षेत्रांमध्ये कार्यरत आहे.

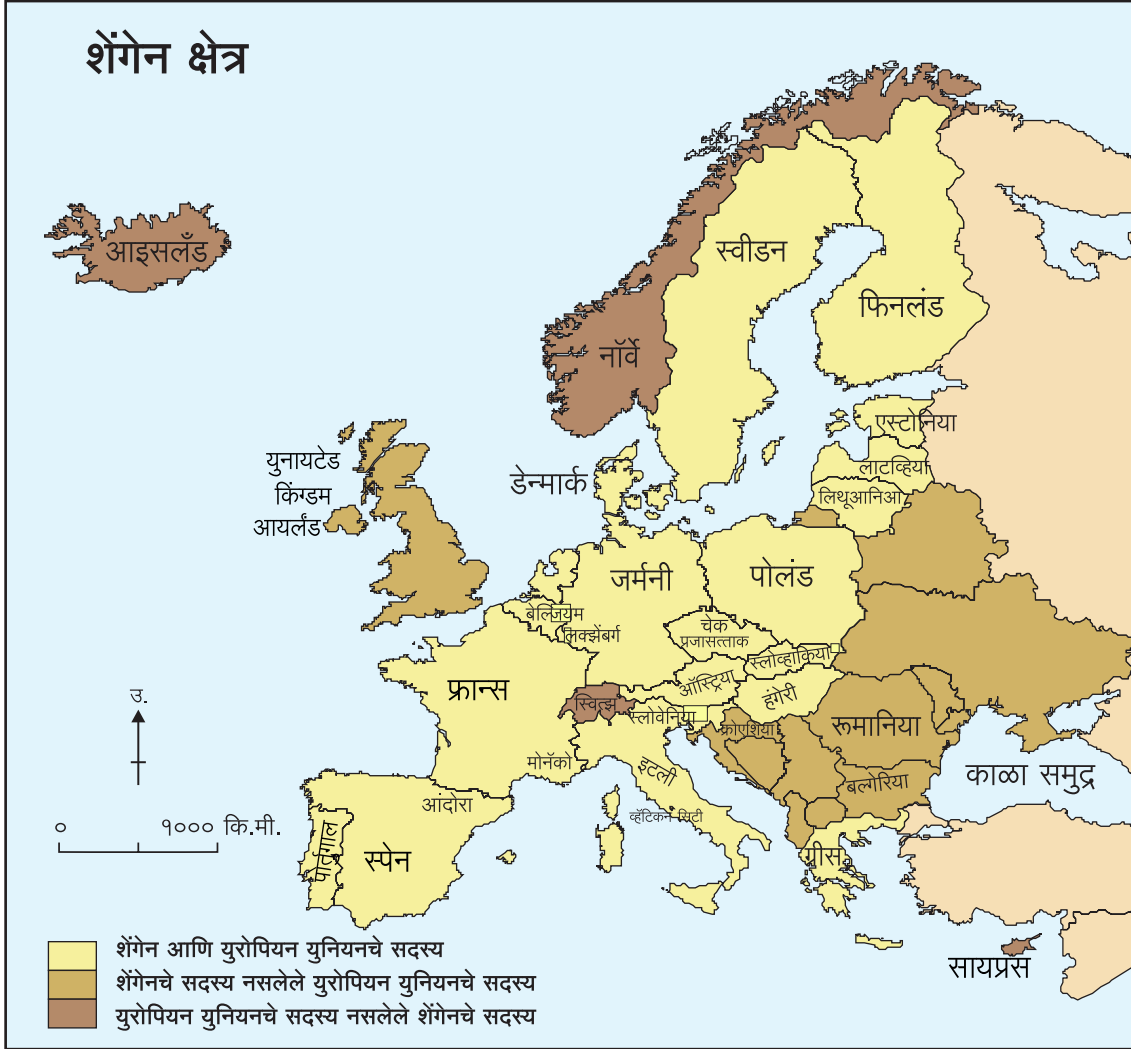
शोधा पाहू ?

युरोपीय संघाचे सदस्य देश कोणते?

करून पहा.

युरोजोन राष्ट्रांची यादी तयार करा.

शेंगेन प्रदेशाची निर्मिती ही युरोपीय संघाची सगळ्यांत मोठी कामगिरी मानली जाते. शेंगेन करार-हा १९८५ साली केला गेला ज्याद्वारे सगळ्या सदस्य देशांमधील अंतर्गत सीमारेषा नष्ट करण्यात आल्या. फ्रान्स, जर्मनी, बेल्जियम, लक्झेम्बर्ग आणि नेदरलँड या पाच युरोपियन देशांनी या करारावर स्वाक्षच्या केल्या. हा करार लक्झेम्बर्ग देशाच्या दक्षिणेकडील शेंगेन या खेडेगावात करण्यात आला. शेंगेन व्हिसा हा युरोपमध्ये सर्वत्र वापरला जाणारा व्हिसा आहे. शेंगेन प्रदेशांतर्गत

शेंगेन क्षेत्र (Source : https://europa.eu/european-union/about-eu/countries_en#countries-using-the-euro)

(Date : 5 Nov. 2020)

माहीत आहे का तुम्हांला ?

शेंगेन व्हिसा म्हणजे काय ?

शेंगेन व्हिसा पात्र व्यक्तींना २६ सहभागी देशांमध्ये मुक्तपणे प्रवास करण्याची परवानगी देते. याचाच अर्थ युरोपीय प्रवाशांना अंतर्गत शेंगेन सीमांवर तपासणी प्रक्रियांना सामोरे न जाता वेगवेगळ्या शेंगेन देशांमध्ये थेट प्रवेश मिळवता येईल.

सीमा नाहीत. या प्रदेशात न केवळ युरोपीय संघाचे सदस्य परंतु सदस्य नसणारे व्यापारी आणि पर्यटक हेही एका देशातून दुसऱ्या देशात सहजरीत्या व मोकळेपणाने प्रवास करू शकतात. या प्रवासात त्यांना तपासणी आणि चौकशीला सामोरे जावे लागत नाही. सद्यस्थितीत युरोपीय संघातील २८ पैकी २२ देश शेंगेन प्रदेशाचा भाग आहेत.

माहीत आहे का तुम्हांला ?

युरोपीय संघाचे कार्य कसे चालते ?

युरोपीय आयोग, युरोपीय संसद, युरोपीय परिषद आणि युरोपीय न्यायालय या चार संस्था युरोपीय संघाचे कामकाज चालविण्यासाठी अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावतात-

युरोपियन आयोग : हा आयोग युरोपियन युनियनचा कार्यकारी-नोकरशाहीशी संबंधित असा घटक आहे. युरोपियन आयोग मुख्यतः नव्या कायद्यांसाठीचे प्रस्ताव सुचवणे, युरोपियन संसदेने आणि आयोगाने घेतलेल्या धोरणात्मक निर्णयांची अंमलबजावणी करणे या जबाबदाऱ्या पार पाडतो.

युरोपियन संसद : युरोपीय संसदेत एकूण प्रत्यक्ष निवडणुकांद्वारे एकूण ७५१ सदस्य पाच वर्षांच्या कार्यकालासाठी निवडले जातात. संसदेवर कायदेविषयक, देखरेखीच्या आणि अर्थविषयक जबाबदाऱ्या सोपवल्या जातात.

युरोपियन परिषद : युरोपियन परिषदेच्या रचनेत सदस्य राष्ट्रांचे राष्ट्राध्यक्ष किंवा प्रधानमंत्री, त्यांचे परराष्ट्र मंत्री, व त्यासोबत परिषदेचे पूर्णवेळ अध्यक्ष यांचा समावेश असतो. ही परिषद वर्षातून चार वेळा भरवली जाते आणि युरोपियन युनियनला सामरिक नेतृत्व प्रदान करते.

युरोपियन न्यायालय : युरोपियन न्यायालय युरोपियन युनियनमधील कायद्यांचा आणि करारांचा अर्थ लावणे व निवाडा करणे हे कार्य पार पाडते. युरोपियन युनियनचे कायदे सदस्य देशांच्या राष्ट्रीय कायद्यांपेक्षा श्रेष्ठ मानले जातात.

‘ब्रेक्झिट’ वर चर्चा करा.

२०१६ साली ब्रिटिश नागरिकांनी जनमताद्वारे युरोपीय संघ सोडण्याचा निर्णय घेतला. शुक्रवार, दि.३१ जानेवारी २०२० च्या मध्यरात्री युनायटेड किंग्डम औपचारिकरित्या युरोपियन युनियनचे सदस्यत्व समाप्त केले. या प्रक्रियेला ‘ब्रेक्झिट’ असे नाव दिले गेले. ब्रेक्झिट हे ब्रिटिश राष्ट्रवादाच्या बाजूने मांडलेले आग्रही मत आहे. राज्यसंस्था ही संकल्पना आजही आपले महत्त्व टिकवून आहे हे यातून सिद्ध होते. या अनुषंगाने पुढील प्रश्नांच्या आधारे वर्गात चर्चा घडवून आणा.

ब्रिटनला युरोपीय संघातून बाहेर का पडायचे होते ?

ब्रेक्झिटच्या बाजूने दिलेला कौल जागतिकीकरणाच्या विरोधात आहे असे म्हणता येईल का ?

(ii) सार्क (SAARC)

१९८५ मध्ये ढाका येथे सार्कची स्थापना करण्यात आली. सुरुवातीच्या काळात सार्कमध्ये भारत, बांगलादेश, पाकिस्तान, नेपाळ, भूटान, श्रीलंका व मालदीव असे सात देश सदस्य होते. २००७ मध्ये अफगाणिस्तानचा आठवा सदस्य म्हणून समावेश केला गेला. चीन, अमेरिका, युरोपीय संघ यांच्यासह ९ देश व संघटनांना सार्कमध्ये ‘निरीक्षक दर्जा’ बहाल करण्यात आला आहे. दक्षिण आशियामध्ये संवाद निर्माण करणे हे सार्कचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे. या अनुषंगाने दक्षिण आशियाई प्राधान्य व्यापार करार (SAPTA) १९९३ साली अस्तित्वात आला. पुढे दक्षिण आशियाई मुक्त व्यापार क्षेत्र (SAFTA) ही सार्कची मुक्त व्यापार व्यवस्था २००६ मध्ये एका करारामुळे कार्यन्वित झाली ज्यामुळे १९९३ ची सार्क प्राधान्य व्यापार व्यवस्था संपुष्टात आली.

(iii) बीमस्टेक (BIMSTEC)

‘बे ऑफ बंगाल इनिशिएटिव्ह फॉर मल्टी सेक्टरल टेक्निकल अँड इकॉनॉमिक को-ऑपरेशन’ म्हणजेच बीमस्टेकची स्थापना १९९७ मध्ये झाली. बीमस्टेक मध्ये बंगालच्या उपसागरालागतच्या व इतर जवळच्या भागांमधील एकूण सात सदस्य देश सामील आहेत. त्यात दक्षिण आशियामधील बांगलादेश, भूटान, भारत, नेपाळ, श्रीलंका, असे पाच देश तर दक्षिण पूर्व आशियातील दोन देश, म्यानमार आणि थायलंड यांचा समावेश आहे. बीमस्टेक दक्षिण आशिया आणि दक्षिण पूर्व आशिया या दोन प्रदेशांना जोडणारा दुवा आहे. वेगवान आर्थिक विकासाचा चालना देणे आणि सर्वांच्या स्वार्स्यांच्या विषयांवर सहकार्य घडवून आणणे हे बीमस्टेकचे प्रमुख कार्य आहे.

(iv) ब्रिक्स (BRICS)

ब्रिक्स ही संघटना २००९ साली ब्राझील, रशिया, भारत आणि चीन या उदयोन्मुख अर्थव्यवस्था असलेल्या देशांच्या पुढाकाराने आकारास आली. २०१० मध्ये त्यात दक्षिण आफ्रिकेचा समावेश करण्यात आला. ब्रिक्समधील सदस्य विकसनशील किंवा नवीन औद्योगिक देश म्हणून ओळखले जातात. मोठ्या व वेगाने वाढणाऱ्या या अर्थव्यवस्थांचा प्रादेशिक आणि जागतिक घडामोडींवर बऱ्यापैकी प्रभाव असतो. ब्रिक्सचे सर्व सहभागी देश हे जी-२०चे सदस्य आहेत.

(v) शांघाय सहकार्य संघटना (SCO)

शांघाय सहकार्य संघटना राजकीय, आर्थिक व सुरक्षाविषयक संघटना आहे. या संघटनेची स्थापना २००१ मध्ये शांघाय येथे झाली. चीन, रशिया,

कझाकस्तान, किरगिझस्तान, ताजिकिस्तान आणि उझबेकिस्तान या देशांनी एकत्र येऊन SCO संघटनेचे गठन केले. पुढे २०१६ साली भारत आणि पाकिस्तान या संघटनेचे सदस्य झाले. गेल्या काही वर्षांत या संघटनेने दहशतवादाविरुद्ध सहकार्यावर भर दिला आहे. राजकीय संवाद/चर्चा व आर्थिक सहकार्य यांद्वारे शांतता व स्थैर्य राखणे हे या संघटनेच्या प्रमुख उद्दिष्टांपैकी एक आहे. याव्यतिरिक्त व्यापार, संशोधन आणि तंत्रज्ञान या क्षेत्रांमध्ये सहकार्याला ही संघटना चालना देते.

(vi) जी-२०

युरोपियन संघ आणि १९ इतर राष्ट्रांची सरकारे व मध्यवर्ती बँकांचे गव्हर्नर यांच्यासाठी १९९९ मध्ये जी-२० नावाने आंतरराष्ट्रीय व्यासपीठ तयार करण्यात आले. त्याचा मुख्य उद्देश हा आर्थिक स्थैर्याबाबतच्या धोरणांची चर्चा करणे हा होय. २००८ पासून जी-२० शिखर परिषदांमध्ये राष्ट्रप्रमुख किंवा राष्ट्राध्यक्ष तसेच त्यांचे अर्थमंत्री आणि परराष्ट्र व्यवहार मंत्री भाग घेताना दिसतात. अमेरिका, ब्रिटन, जर्मनी, फ्रान्स, जपान यांसारखी विकसित राष्ट्रे जी-२० चे सभासद आहेत. विकसित आणि विकसनशील राष्ट्रांच्यादरम्यान चर्चा होण्यासाठी हे एक व्यासपीठ आहे. जी-२० मध्ये भारताने सातत्याने सक्रिय सहभाग घेतला आहे.

या पाठात आपण १९९१ पासूनच्या जागतिक राजकारणातील काही महत्त्वाच्या घटना आणि कल पाहिले. सोव्हिएट रशियाच्या न्हासानंतरच्या महत्त्वाच्या अशा बदलांचा आपण आढावा घेतला आहे. पुढील पाठात याच बदलांचा संकल्पनात्मक अभ्यास करूया.

See the following website for additional information:

- (1) College of Engineering, (COEP) Pune, History Club Lecture, “१९९१ नंतरचे जग आणि प्रवाह” - डॉ.श्रीकांत परांजपे World After 1991” - Dr. Shrikant Paranjpe. (On You Tube)
- (2) India and United Nations Peacekeeping Operations, By Lt Gen Satish Nambiar (Retd) January 26, 2014, Media Centre, Ministry of External Affairs, Government of India <https://mea.gov.in/articles-in-indian-media.htm?dtl/22776/India+and+United+Nations+Peacekeeping+Operations>

प्र.१ (अ) दिलेल्या पर्यायांपैकी योग्य पर्याय निवडून विधाने पूर्ण करा.

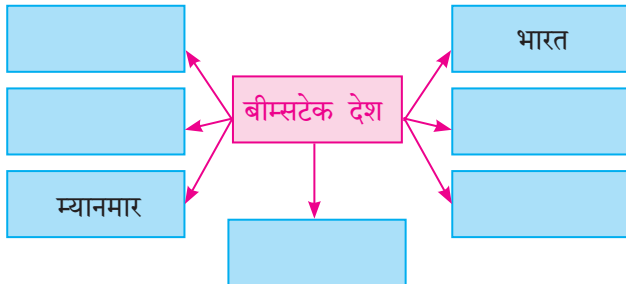
- (१) दक्षिण आशियामध्ये संवाद निर्माण करणे हे ..... चे प्रमुख उद्दिष्ट आहे.
(सार्क, ब्रिक्स, जी-२०, शांघाय सहकार्य संघटना)
- (२) कॅटलोनियाला ..... पासून स्वातंत्र्य हवे आहे.
(इंडोनेशिया, सर्बिया, स्पेन, रशिया)

(ब) दिलेल्या विधानांसाठी समर्पक संकल्पना लिहा.

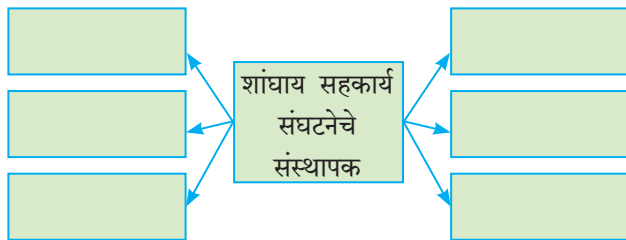
- (१) जेव्हा एक राज्य इतर राज्यांवर लष्करी ताकदीच्या वापराशिवाय प्रभाव पाडते -
- (२) जागतिक घडामोडींवर प्रभाव टाकण्याची व स्वतःचे हित साधण्याची क्षमता तसेच आंतरराष्ट्रीय राजकारणात अग्रगण्य स्थान असलेले राज्य -

प्र.२ (अ) पुढील संकल्पनाचित्रे पूर्ण करा.

(१)

(२)

(ब) पाठातील नकाशांचे निरीक्षण करून खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

- (१) शेंगेन क्षेत्रातील कोणत्याही चार देशांची नावे लिहा (पान क्र. १०).
- (२) युरोपीय महासंघाचे सदस्य नसलेल्या मात्र शेंगेन क्षेत्रात असलेल्या कोणत्याही दोन देशांची नावे लिहा (पान क्र. १०).

प्र.३ खालील विधाने चूक की बरोबर ते सकारण लिहा.

- (१) दक्षिण आशियातील व्यापारासाठी सार्क महत्त्वाचे आहे.
- (२) मास्त्रीक्त करार युरोपच्या संरक्षणासाठी करण्यात आला.
- (३) १९८० च्या दशकाला मानवतावादी हस्तक्षेपाचा सुवर्णकाळ म्हणतात.

प्र.४ आपले मत नोंदवा.

- (१) मानवतावादी हस्तक्षेपाबाबत आपले मत नोंदवा.
- (२) आंतरराष्ट्रीय राजकारणात प्रादेशिकतावाद महत्त्वाचा आहे का?

प्र.५ खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

सॉफ्ट पॉवर म्हणजे काय ते उदाहरणासह स्पष्ट करा.

प्र.६ पुढील प्रश्नाचे उत्तर दिलेल्या मुद्द्यांच्या आधारे लिहा.

युरोपीय महासंघाबाबत पुढील मुद्द्यांच्या आधारे चर्चा करा.

- (अ) इतिहास (ब) युरोपियन आयोग
- (क) युरोपियन संसद (ड) युरोपियन परिषद
- (इ) युरोपियन न्यायालय

उपक्रम

भारताचा ब्रिक्समधील सहभाग कोणता ते शोधा.

४२२